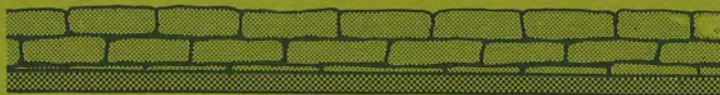

Historische Kring Maarssen

Wilt U...

- een huis, bungalow, flat of boerderij kopen of verkopen?
- een taxatie laten verrichten door beëdigde taxateurs?
- een passende verzekering sluiten?
- een financiering of hypotheek nemen?
- of alleen een persoonlijk advies over deze zaken?

makelaardij in onroerende goederen bv
Raadhuisstraat 21a maarssen tel 03465 - 64644
duivenkamp 739 maarssenbroek tel 03465 - 67791

UW MAKELAAR

RADIO

radio- en tv - speciaalzaak

B. Huis in 't Veld - Diependaalsedijk 1

Maarssen - Telefoon 03465 - 62081

Diependaalsedijk 1
Tel. : 62081

Maarssen

Winkelcentrum "De Specht" Maarssenbroek
Tel. : 68680

Sieraden kopen
is een kwestie van
vertrouwen!

**KIES DAAROM:
JUWELIER - HORLOGER**

berk

Kaatsbaan 28 - Maarssen - Telefoon 03465 - 61806

Orgaan van de „Historische Kring Maarssen”

(Opgericht 11 sept. 1972, opgenomen in het verenigingenregister bij de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Utrecht en omstreken onder nummer V. 476918)

Verschijnt 4 x per jaar

Bestuur

Drs. D. Dekker, voorzitter
J. H. Sagel, secretaris
Schokkingstraat 17, 3601 XK Maarssen
Tel. : 03465-61457
N. van Tricht, penningmeester
giro: 2907376

Mevr. A. H. Hogenhout-Hofman
Mevr. S. W. Talen-Stooker
A. de Zwart
Mevr. J. G. Zwijns-Brink

Redactie

J. N. Servaas, D. Dekker en A. de Zwart
Redactie-administratie: J. F. Besier, Kemperstraat 2, 3601 WK Maarssen.

Kringnieuws

1. Lezing. De eerste bijeenkomst van de Kring na de vakantieperiode 1980 zal zijn op woensdagavond 15 oktober a. s. in de Open Hof aan de Kerkweg te Maarssen. Aanvang 20.00 uur precies.
Op deze avond zal de voorzitter van de Kring, de heer D. Dekker, met behulp van nieuwe dia's weer het één en ander over de geschiedenis van Maarssen vertellen.
2. Opbergbanden. Degenen die opbergbanden bestelden en betaalden, kregen deze in juni thuis bezorgd. Mocht dit niet het geval zijn, dan gaarne een berichtje of telefoontje aan de secretaris.
Leden die alsnog deze banden willen kopen voor de prijs van f 8,00 kunnen dit doen op de komende ledenavonden. Thuis bezorgde banden kosten voortaan in Maarssen f 8,50 en buiten de gemeente f 12,00.
3. Oude nummers periodiek. Er wordt nogal eens door nieuwe leden gevraagd naar de nummers 1 en 2 van de eerste jaargang (Witte omslagen). Deze nummers zijn echter al heel lang niet meer in voorraad. Graag zouden wij daarom in contact komen met mensen, die deze én eventueel andere oude nummers dubbel hebben en bereid zijn deze t. b. v. andere leden af te willen staan.
Leden die alleen de teksten zonder illustraties van de genoemde nummers willen hebben, kunnen deze bij de secretaris bestellen. De kosten hiervan zijn f 0,30 per pagina.
4. Oude foto's, krantenknipsels e. d. Heeft U oude foto's, krantenknipsels of andere spullen die U op wilt ruimen?
Zou U dan eens willen bekijken of ze wellicht de moeite waard zijn om opgeborgen te worden in het archief van de Kring of stof op kunnen leveren voor een nieuw artikel in het Periodiek. U kunt deze zaken opsturen, maar we komen ook graag bij U langs om ze op te halen.
5. Ledental. De Kring heeft nu ca 425 leden. Door de sterk stijgende kosten hebben we echter dringend nog meer leden nodig.
J. H. Sagel.

Heeft Maarssen een Jodenbreestraat?

De naam Breedstraat spreekt voor zichzelf, het is een brede straat. Toch wagen we het te betwijfelen of deze eenvoudige verklaring ook geldt voor de Maarssense Breedstraat.

De Breedstraat heette oorspronkelijk 't Sant

In archiefstukken en in oude notariële akten van koop en verkoop komt de naam Breedstraat niet voor. De verkoopakten van Vechtevoort van 1633, 1658, 1680, 1684, 1719, 1763, 1779 en 1794 vermelden allemaal dat Vechtevoort was gelegen op 't Sant. Pas in 1826 en in de jaren 1835, 1839 en 1853 schrijft de notaris dat Vechtevoort was gelegen in de Breestraat: let wel de d komt dan niet in de naam voor. Ook in gemeentelijke stukken wordt in die periode Breestraat geschreven. Zo maakt het gemeentebestuur op 28 september 1852 een staat waarop de eigendommen van de gemeente Maarssen "naar het burgerlijk recht" vermeld worden. Als daarbij het gemeentehuis genoemd wordt, staat erbij geschreven dat het gelegen is aan de Breestraat no. 71, bij het kadaster bekend onder sectie A, no. 521, 522 en 523. Zelfs nog in 1866 als het gemeentebestuur correspondeert met het bestuur van de Hervormde Kerk, dat dan eigenaar is van de Breestraat, schrijft de gemeentesecretaris de naam zonder d, maar... in het antwoord van het kerkbestuur, dat de straat voor f 100 overdraagt aan de gemeente, staat

Breedstraat met een d. Een voorbeeld van hypercorrectie: - verkeerd gespeld uit vrees voor een onjuistheid.

Waarom menen we nu dat de vraag of Maarssen een Jodenbreestraat had, bevestigend beantwoord moet worden? Zoals in ons vorige nummer duidelijk is geworden, was de huidige Breedstraat meer dan een eeuw de woonplaats van de Portugese joden, die daar tevens hun synagoge en school hadden. Uit vele bronnen weten we dat deze bewoners sterke familierelaties hadden met de joden van de Amsterdamse Jodenbreestraat. In de "Geschiedenis der Joden in Nederland", Amsterdam 1940, schrijft Dr J. G. van Dillen op pag. 599 over het dorp Nijkerk, waar omstreeks 1750 ook vele joden woonden. Hij merkt daarbij op, dat een van de voornaamste straten in die tijd Jodenbreestraat heette. Hij weidt daar niet verder over uit, maar verwacht blijkbaar van de lezer dat deze zelf de verbinding legt met de Amsterdamse Jodenbreestraat, waarover uiteraard in het genoemde boek veelvuldig wordt geschreven. Etymologische verklaringen voor de vorm bree in plaats van breed zijn moeilijk te geven. Er zijn trouwens weinig samenstellingen in onze taal, waarin bree breed betekent: Breeveertien, een lange brede strook voor onze kust, Breezand, een zandplaat ten N.O. van Walcheren, Breevoort i. p. v. Bredevoort en weegbree als een andere vorm van wegebrede. Maar...

in deze samenstellingen is de d juist weg-
gevallen!

Trouwens de Breedstraat was vóór 1885,
toen de R. K. kerk nog niet gebouwd was,
minder breed dan nu. Het logement de
Eenhoorn, dat voor de bouw van de kerk
moest wijken, lag in het verlengde van
Vechtevoort, maar was gescheiden van de
Breestraat door een sloot, die pas gedempt
werd in 1852. Die sloot lag er ook vóór 1835,
toen het logement gebouwd werd en vormde

toen de afscheiding tussen 't Sant en de
bierbrouwerij, die eveneens onder de naam
de Eenhoorn (eerder Slijkenborg) meer dan
tweehonderd jaar daar gevestigd was.

Al met al, we menen dat de spraakmakende
gemeente, waaronder natuurlijk de Portu-
gese joden van Maarssen, de naam 't Sant
gewijzigd heeft in Bree-straat, daartoe ge-
inspireerd door de Amsterdamse Joden-
breestraat.

Dick Dekker.

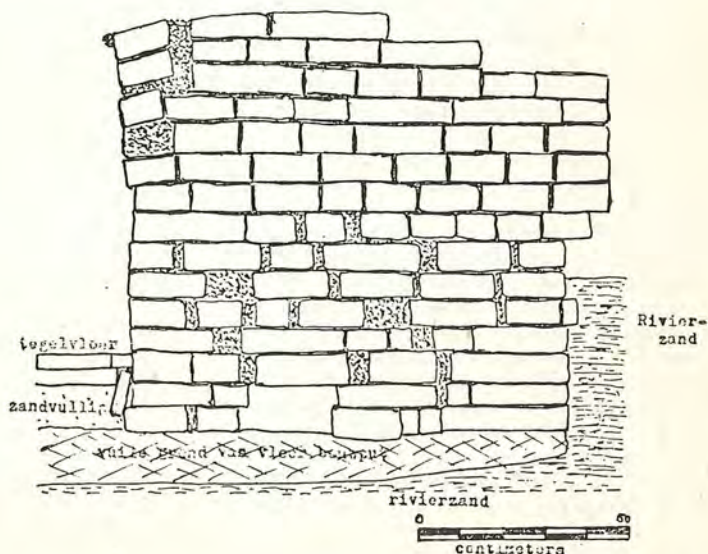
Een kelderrestant van boerderij Den Hoek aan de Molenweg te Maarssen

Door de afbraak van de Mariahoeve aan de
Molenweg ten behoeve van de aanleg van de
noordelijke randweg rond Utrecht en de aan-
sluiting hiervan aan de Norbruislaan kwamen
enkele muurresten te voorschijn, welke niet
behoord konden hebben bij de fundering of een
kelder van de Mariahoeve. Deze muurres-
ten waren 104 cm dik en opgebouwd met
stenen van het formaat 26 x 13 x 6 respec-
tiefelijk 28 x 14 x 7 cm. Als verbindings-
specie was schelpkalk gebruikt.
Deze muurrestanten lagen onder het door
grind gedekte tuingedeelte voor de ingang
van de voormalige Mariahoeve. Twee nog
vrij jonge lindebomen stonden op wat later

de zuidmuur van een oude kelder zou blijken
te zijn.

De Mariahoeve werd in 1906 gebouwd ter
vervanging van de vroeger aldaar gesitueer-
de boerderij "Den Hoek", zoals ook aange-
geven staat op de in 1757 door Isaak Tirion
uitgegeven kaart van de stad Utrecht en van
derzelfer Vrijheid. In de huurovereenkomst
van de Mariahoeve werd volgens de laatste
bewoner nog steeds gesproken van boerderij
de Hoek hoewel op het met betonpannen ge-
dekte dak de naam "Mariahoeve" stond. Volgens
deze zelfde zegsman waren bij de Mariahoeve
nog elementen van oudere datum en opgebouwd
uit rode Vechtsteentjes van 18 x 9, 1 x 3, 5

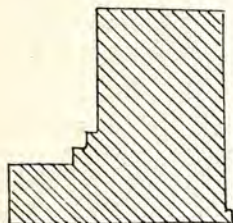
Fig. 1

cm. Enkele van deze Vechtsteentjes waren nog op het terrein achtergebleven. Bij ontgraving van de muurresten kwam een gedeelte van een kelder vrij ter breedte van 6 meter binnenwerks. Van de mogelijke kelder lengte was nog slechts 132 cm (binnenwerks gemeten) over. Wat lengte en breedte was, was niet vast te stellen omdat door de bouw van de Mariahoeve respectievelijk door de afbraak daarvan verdere grondsporen waren verdwenen. De hoogte van de aanwezige muurrestanten was 118 cm. De oost- en westmuren waren onregelmatig opgebouwd (fig. 1), de opbouw van de zuidmuur was niet vast te stellen.

In tegenstelling tot de dikte van deze oost- en westmuren (104 cm) was de zuidmuur slechts 60 cm dik. De hoekverbinding was tussen zuid- en oostmuur niet volledig. Via uitsparing is ter besparing van stenen een hoekverbinding ontstaan van 60 cm met oost en zuidwand op lager niveau zich verbredend via twee verspringingen tot ca 90 cm. (fig. 2)

Fig. 2

schematische voorstelling
van uitsparing op zuid-
west hoek.

De vloer van de kelder was gedekt geweest met gesmoorde (zwarte) plavuizen van 22 x 22 x 3 cm, gemorteld met elkaar verbonden en met mortel gelegd op een laag van roodgebakken plavuizen van 23 x 23 x 4 cm.

Plavuizen zijn nog steeds in trek, want in de tijd dat ondergetekende geen gelegenheid had voor onderzoek, waren anderen bezig met plavisroof. De mortelverbinding en de broosheid van de plavuizen gaven maar een pover resultaat.

De kelder was overkluisd geweest met een tongewelf. De gewelfgeboorte lag op 50 cm boven de bovenste plavuislaag (fig. 3 - foto A). Bij projectie van het gewelf op basis van de gevonden maten zou het gewelf 2 à 2½ m boven de plavuisvloer het hoogste punt moeten hebben bereikt om de 6 m breedte van de kelder te kunnen overspannen. Dit betekent dan, dat de kelder ruim 1 meter boven het maaiveld moet hebben uitgestoken en dat derhalve de daarboven gesituerde hofstede een ingangspartij met een trap moet hebben gehad.

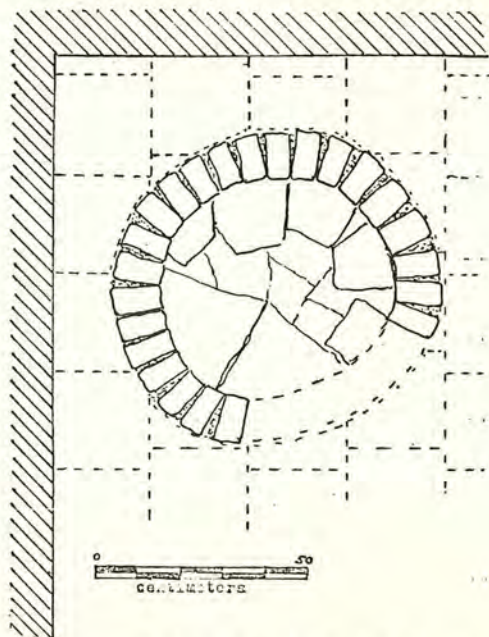
In de keldervloer werd in de zuid-west-hoek

een put aangetroffen met een doorsnede van 55 cm en een wanddikte van 11 cm. De bovenrand van de put was afgewerkt met een rollaag van stenen van het formaat 11 x 8 x 5 cm. De put had een diepte van 64-66 cm. De wand bestond uit willekeurig gestapelde baksteendelen waarvan de bovenste lagen waren gemorteld. De bodem van de put was gevormd van (vermoedelijk) daktegels. De fragmenten hadden een gelijke breedtemaat van 13 cm en varieerden in lengte van 12-18 cm. Deze fragmenten waren van binnen uit over elkaar gelegd en de putwand was op de vloer gestapeld. Het gebruik van de put kon op basis van de inhoud niet worden vastgesteld. De putinhoud bestond uit vuile grond.

Gezien de laagvorming hiervan moet de put lang buiten gebruik zijn geweest. De fosfaatslag en de ijverzoerverbindingen in het schone rivierzand rond de put doen echter vermoeden, dat de put eens als beerput is gebruikt. Afgehakke bakstenen uitsteeksels in de zuidmuur zouden in de richting van plaatsen voor verlichting kunnen wijzen.

Van oorsprong moet de keldervloer bestaan hebben uit een mortellaag (fig. 4 - foto B).

Fig. 4

In die periode lag de put met zijn rollaag boven de mortelvloer. In een latere periode werd in rivierzand een plavuislaag van 4 cm dikte zodanig in de kelder gelegd, dat deze gelijk kwam met de bovenrand van de put. In de 3e fase werd de put buiten gebruik ge-

Fig. 3

steld en de vloer opnieuw met plavuizen belegd, waarbij nu tevens de put werd afgedekt. Om aan de hand van het onderzoek een mogelijke tijdsaanduiding van het kelderrestant te geven is een zeer moeilijke zaak.

Het gevonden scherfmateriaal was niet zodanig gesitueerd, dat dit direkt aan de bouwperiode is toe te rekenen. Evenmin werd in de put scherfmateriaal gevonden.

In de grond vlak naast de westmuur werd aangetroffen een rand/oorfragment van steenwerk met een vleugje zoutglazuur (fig. 5 - vgl. Renaud AWN mon. 3 blz. 56). Voorts een oor/wandfragment van roodgebakken aardewerk met schouderribbel. Inwendig een witte slijblaag en loodglazuur, oor uitwendig hol en van boven toegeknepen. Vermoedelijk deel van grape en 17e eeuws (fig. 6). Eveneens werd aangetroffen een fragment van een oud-hollandse dakpan 14-16 mm. dik, rood gebakken en rechtsdekkend. Bij deze vindplaats moet gemeld worden, dat door overstroming van de niet goed afgesloten waterleiding van de afgebroken boerderij Mariahoeve de grondlagen werden verstoord, zodat van een goede stratigrafie hier niet gesproken kan worden. In de uitgespaarde zuid-oosthoek van de zuidmuur werden tussen de puin en de ingeworpen aarde aangetroffen:

- een gesinterde gesmoorde kogelpotscherf;
- roodgebakken dubbelgeglazuurde scherven;
- eenzijdig gelazuurde scherven van rood gebakken aardewerk;
- een pijpekop met hielmerk gekroonde CN met links op de hiel een bladertak; buik-omvang $27\frac{1}{2} \times 26\frac{1}{2}$ mm.

Vondsten, welke een beeld geven van verstoorte grond, hetwelk een logisch gevolg is van de bouw van de zuidmuur, welke in tegenstelling tot de bouw van de oost- en westmuur niet tegen de bouwputwand is gebouwd maar, van twee zijden bereikbaar, is opgetrokken geweest. Niet ondenkbaar, maar evenmin vastgesteld, is de mogelijkheid, dat

Fig. 5

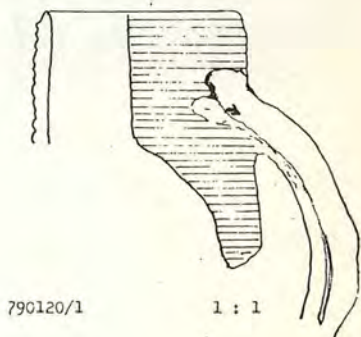
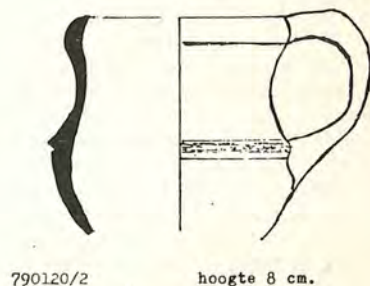

Fig. 6

de zuidwand van jongere datum is dan de beide loodrecht hierop staande wanden. Ook in de in de kelder gestorte grond werden enkele vondsten gedaan waaronder een fragmentje van een baardmankruik met eikenbladversiering en een fragmentje blauw chinees porselein van $4\frac{1}{2}$ mm dikte.

Foto A

Foto B

Deze vondsten zijn alle geregistreerd onder vondstnummer en coördinaat 132-460 van stafkaart 31 H (Utrecht). De vondsten zijn opgeslagen in het depôt van de AWN te Utrecht.

De kontaktman van de AWN voor een bepaald gebied (voor Maarssen en omgeving ondergetekende) houdt een registratie bij en legt de vindplaats vast op stafkaarten van alle bekende vondsten in zijn gebied. Regelmatig speelt hij deze gegevens door naar de centrale documentalist van de AWN afd-Utrecht en omstreken, welke op zijn beurt deze meldingen doorgeeft aan de Rijksdienst voor het Bodemonderzoek te Amersfoort. Op deze wijze ontstaat geleidelijk een overzicht van het archeologisch materiaal in en om Utrecht. Bovendien wordt gelijktijdig vastgelegd, waar de vondsten zich bevinden, danwel worden ze - bij afstaan door de vinder - opgenomen in depôt om voor nader onderzoek beschikbaar te zijn. Een simpele losse vondst kan later van belang blijken te zijn voor het aangeven van archeologisch belangrijke plaatsen. Een paar voorbeelden:
Het castellum te Zwammerdam gaf zijn eer-

ste aanwijzing door daar gevonden en geregistreeerde Romeinse scherven, te Odijk bleef een gedeelte onbebouwd vanwege aldaar aanwezige sporen van oude nederzettingen (melding van amateurs), de Meern kon tijdig worden onderzocht door meldingen van gevonden materiaal in de bouwsleuven. De Vlaardingencultuur zou niet wereldberoemd geworden zijn als de eerste vondstmelding niet tijdig was gedaan. Gaarne richt ik op het eind van mijn verhaal een oproep tot U allen: Geef bericht van alle vondsten in bouwputten of in het vrije veld, hoe onbelangrijk ze ook voor U mogen lijken. Weet U gegevens over vondsten door anderen of van vroeger ook dan gaarne een melding. Geef zo exact mogelijk de vindplaats weer met de datum van aantreffen en leg tevens vast waar de vondst(en) zich bevindt(en).

Nee! niet bang zijn, ze worden niet aan Uw eigendom onttrokken! Ons gaat het alleen om de wetenschappelijke waarde. Uw contactpersoon is:

Th. G. van Dijk, Juliusstraat 7, 3514 HX Utrecht, telefoon: 030-710571.

Loco-Burgemeester Van Voorst van Beest

Gemeentebestuurder Ir C. W. E. van Voorst van Beest was ook voor de Oud-Maarsse-naars een markante persoonlijkheid. Hij was anders dan anderen. Zijn bijzondere stijl in woord en daad wordt hieronder door de heer J. Servaas raak getypeerd.

In de zomer van 1938 verving wethouder C. E. Wolff de burgemeester van Maarssen, de heer M. H. Eggink, wegens diens ziekte, doch moest, zelf ernstig ziek geworden, de leiding der gemeente overdragen aan wethouder Ir C. W. E. van Voorst van Beest. Deze vitale figuur nam het roer over, zich bewust zijnde geen "vakman" te zijn. Het wethouderschap was in een zich ontwikkelen-de gemeente als Maarssen in die dagen een ambt dat niet de gehele mens opeiste, in tegenstelling tot het ambt van burgemeester. De taak van de plaatsvervangend burgemeester was allerm minst eenvoudig te noemen. Laten wij hem aan het woord in de raads-vergadering van 23 januari 1939, waarbij hij o. a. het volgende zei:

"In deze eerste vergadering denken wij zeker aan beiden (nl. de heren Eggink en Wolff) en aan het feit dat deze twee mannen, die zeer vele jaren in dienst dezer gemeente gewerkt hebben en nog zo graag hun beste krachten aan de gemeente zouden willen geven, door ziekte daartoe niet in staat zijn. Wanneer wij aan deze twee mannen denken, denken wij eveneens aan de twee vrouwen die dag en nacht hun echtgenoten ter zijde staan om hun lijden te verzachten. En als wij hieraan denken is het dan geen groot contrast dat wij allen hier om de tafel nog in goede gezondheid verkeren, in het volle bezit onzer ledematen; is het geen grote zegen nog te kunnen werken? Dankbaar moeten wij zijn met geheel ons hart, dat wij dit nieuwe jaar gezond met elkaar weder mogen ingaan".

Het is geen vorm, maar de voorzitter wenst uit de grond van zijn hart allen geluk voor persoon en werk. Hij verzoekt de raadsleden op te staan teneinde hem gelegenheid te geven zulks met een handdruk te bevestigen. De voorzitter drukt hierop de leden en de secretaris de hand. Hij heeft tot hiertoe gesproken als mens tot mens, maar hij wenst dit ook te doen als voorzitter van deze vergadering, als hoofd der gemeente, tot de raadsleden, de wethouders en de ambtena-

ren.

"Zoëven is er gedacht aan de beide zieken, doch Uw voorzitter is er zeker van dat hun gedachten op het ogenblik ook bij ons zijn en dat zij zich zullen hebben afgevraagd hoe de voorzitter het er af zal brengen. Ook de voorzitter heeft zich deze vraag gesteld, doch het antwoord doet weinig ter zake. Wat er wel toe doet, is, hoe wij allen tezamen het er af brengen, want wij allen moeten met elkaar werken in het belang der gemeente. Alleen kan niet!".

De voorzitter merkt verder op, dat hij bij zijn taak streng voor zichzelf zal zijn, doch ook streng voor anderen, in het belang der gemeente.

Het is de voorzitter bekend dat men hem lastig noemt, lastig en precies, dat hij de puntjes op de i zet, doch indien hij zo handelt, dan is dit in het belang der gemeente. Zo was Van Voorst van Beest, lastig en precies en de puntjes op de i, voorts strikt eerlijk en integer. Hij weidde uitvoerig uit over een zaak, deze van alle kanten bekijkend alvorens tot een conclusie te komen. Met groot geduld hoorde hij op zijn spreekuur klachten aan van mensen over - naar hun oordeel - onredelijke behandeling van de zijde van het gemeentebestuur. Hij wist te luisteren en men kreeg, naar huis gaande, niet het gevoel met een kluitje in het riet te zijn gestuurd. Wat door hen naar voren werd gebracht, werd door Van Voorst van Beest degelijk overwogen voordat hij zich een mening had gevormd.

Conservatief in hart en nieren, zou hij zich in deze turbulente tijd niet thuis gevoeld hebben. Zijn hoofse beheerste instelling en vóór alles zijn integere karakter dwongen ook hen, die het niet steeds met hem eens waren, eerbied af.

Afstammeling van een vermogende familie, vestigde hij zich na het overlijden zijner ouders + 1910 op "Hertefeld". Zijn eerste huwelijk was niet gelukkig, zodat het door echtscheiding in 1938 werd ontbonden. Uit dit huwelijk had hij drie kinderen. Daarna hertrouwde de heer Van Voorst van Beest met mejuffrouw C. James, dochter van de toenmalige notaris alhier. Zij vestigden zich in De Steeg (Gld.), waar hij na een welverdiende rust op 12 juni 1964 in de ouderdom van 81 jaar ontsliep.

Jan Servaas.

Maarssen door de bril van Jacob Bicker Raije

Toen in 1935 het dagboek van Jacob Bicker Raije: "Notitie van het merkwaardigste meijn bekennt" 1732-1772, toegankelijk werd door een bewerking van Beijerinck en De Boer, zullen Maarssenaars die het kochten en lazen met verrassing kennis hebben genomen van de vele notities over Maarssen en zijn bewoners in de achttiende eeuw. Het was niet verwonderlijk, want Jacob Raije, geboren in 1703, die mede de naam van zijn moeder Aletta Bicker droeg, heeft zijn laatste jaren gedeeltelijk in Maarssen doorgebracht. Bovendien hebben zijn ouders enige tijd op Leeuwenvegt aan de Straatweg gewoond, waar zijn vader Jan Raije, in 1712 is overleden. Omstreeks 1725 verkocht zijn moeder Leeuwenvegt aan Dr Salomon de Meza. Het is natuurlijk niet onze bedoeling een uittreksel van dit merkwaardige dagboek in ons periodiek op te nemen. De uitgave van Beijerinck en De Boer is zeker in grote bibliotheken aanwezig! Maar, een korte impressie lijkt ons voor de rest van dit artikel nuttig.

Het dagboek van Jacob Bicker Raije vermeldt meer het ongewone dan het gewone, zegt de voornaamste bewerker Dr M. G. de Boer en hij had er, volgens ons, bij kunnen zeggen, dat Jacob de dorpsroddel niet vermeed. Wij zijn niet beter, als we citeren:

"1769. Een schandaaltje in het rustige Maarssen.

Mevrouw de weduwe van de Heer Mr Jan de Dieu, die hier te Maarssen een buitenplaatsje bewoonde, naast het huis ter Meer aan het Kerkepad (waarschijnlijk Solitude - D.) was er met haar koetsier, genaamd Georgie, vandoor gegaan naar Vianen, voornemens zijnde om met dien kerel te trouwen. Op 2 september werd mevrouw de Dieu, op verzoek van haar zoon "stadtskind" gemaakt (= onder curatele gesteld (D.) en werd het huis verzegeld en werden bewaarders aangesteld. De moeder had echter het Hof van Utrecht in den arm genomen en op 6 september werden die bewaarders er weer uitgezet, "dat een zeer grote opschudding in Maarssen heeft veroorzaakt."

De aanleiding tot ons pogen om dit boek opnieuw onder de aandacht te brengen, was het lezen van het tweede dag-kasboek van Mr J. E. Huijdecoper, dat de eigenaresse Mw A. C. Huijdecoper van Maarsseveen-Kamphuis ons in bruikleen afstond. Over het eerste schreven we uitvoerig in de 6e jaargang, no. 2. Het betrof het jaar 1768, waarin weduwnaar Huijdecoper hertrouwt met Anna Elisabeth van Schuilenburgh. Dit tweede kasboek, dat zich tot de laatste verhuizing van Mw Huijdecoper verborgen hield tussen oude folianten, gaat over het jaar 1765, waarin vele aantekeningen duidelijk verband houden met het overlijden van zijn eerste vrouw op 25 december 1764.

De wijze vrouw

Bij de uitgaven van januari 1764 tekent Huijdecoper onder meer aan:

aan de wijze vrouw voor 2 lavem. 3 gulden.

Door andere aantekeningen wordt duidelijk dat er een kraambed was op Goudestein:

aan de Suijster voor de min 3 gulden

aan de baker voor kaneelkoeken. 1 gulden 8 st.

Die "wijze vrouw" intrigeert de lezer. Lavem. is een afkorting voor lavementen. Behalve door aderlaten probeerde men door klisteren (met zgn. lavementen) de zieken te genezen. Het vertrouwen van Mr Huijdecoper in de bekwaamheden van deze vrouw moet wel erg groot zijn geweest. Wij denken onmiddellijk aan een kwakzalfster, als we dit lezen, maar Huijdecoper deelt de gevoelens van ontzag die de Maarssense bevolking voor deze vrouw had en schrijft met verschuldigde eerbied: wijze vrouw. Ondanks de prestaties van de beroemde geneeskundige Boerhaave (1668-1738) had men blijkbaar in 1765 nog weinig vorderingen gemaakt in de geneeskunde. Dit wordt duidelijk als we Jacob Bicker Raije nog even aan het woord laten, omdat hij eveneens over lavementen schrijft. In 1739 verhaalt hij over dominee Bogaarde, die op de Leliegracht in Amsterdam woonde. Dominee had een toeval gekregen, werd een huis binnengedragen, waar men hem nog "dee laten klisteren", waarna hij schielijk de geest gaf. Bicker schrijft in onverbloemde taal op wat hij hoort en meemaakt. Als hij Geesbergen aan het Zandpad heeft gehoord en er in juli 1769 verblijft, schrijft hij, dat

er in Maarssen een kind te vondeling is gelegd, dat van anderen "stijf van de luijsen stond" en dat door een vrouw die "suijs" was, verder zou worden opgevoed. Het kind kreeg de naam Julius van Maarssen, omdat het in de maand juli gevonden was. Jacob B. Raije, die sinds jonge leeftijd aan podagra leed, een reumatische ziekte, zo erg zelfs, dat hij op 14 juni 1770 bij zijn komst naar Maarssen bij de aanlegsteiger van Geesbergen zich uit de schuit moest laten dragen, schrijft op 4 september over zijn zieke vrouw:

"Mijn huisvrouw is door den Hooggel. en seer gerenommeerde Doctoer Scholts, woonende te Uijtrecht, voor haar langdurige indispositie van zenuwsiekte en bij aanhoudenthijt konsiderabel sweeten, dat haar so horribel verswakte, dat sij sulks niet lang meer kost uijthouden, geordonneert om alle morgens op haar naakte lighaam, een of twee emmeren kout water, so uijt de Vegt geschept, te laten gieten, hetgeen haar Edl. nu reets drie weken gedaan heeft en omdat sulks haar wel bekompt, besloten heeft, so lange als wij hier nog buijten sijn, te vervolgen."

Terug naar de dag-kasboek aantekeningen van Mr J. E. Huijdecoper. We zullen minder uitvoerig zijn dan met het kasboek van 1768 in jg. 6 no. 2, omdat regelmatig terugkerende posten toen al besproken werden.

In april 1765 schrijft H. bij de uitgaven:

aan de Engelse meester, nog een maandt lessen van 1763 ... 12 g.

Dat Huijdecoper laat was met het betalen van zijn lesgeld interesseert ons monder dan zijn pogingen om engels te lezen.

Goudestein met zijn mooie tuinen bood geen gelegenheid om de paarden te laten grazen, daarom maakte Huijdecoper gebruik van de weidegrond bij de Klokjeslaan, waar zijn zwager Mr Jan Boudaan, bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie, op Annenhof woonde. Voor 38 weken grazen van 2 paarden betaalt H. 53 gulden en 4 stuivers.

In Amsterdam verbleef H. dikwijls in de Munt.

2 febr. aan de hospes van de Munt
6 febr. in de Munt versteedt

44 gulden 16 stuivers
6 gulden 5 stuivers

De Munttoren, oorspronkelijk wacht- en munthuis, werd in 1674 verbouwd tot wijnhuis en herberg. Later werd hier een voorname sociëteit gevestigd.

Huijdecoper koopt een lot in de Utrechtse loterij voor 17 gulden en 5 stuivers. Hij koopt in januari 10 ellen taf voor de voering van zijn fluwelen rok voor 10 gulden. De minne voor zijn kind wordt goed bedacht. Behalve f 25 loon en voor haar extra f 3, krijgt zij enige weken later nog een present. 22 februari ... Aan de minne nog voor een present f 50.

Vele malen kwamen we uitgaven tegen als:

aan de collecte voor de stadsscholen
bij het nagtmaal aan de armen
Aan het weeshuis

f 6
f 5 en 5 st.
f 51 en 18 st.

Vele beroepsnamen worden genoemd bij de uitgaven: kaarsenmaker te Zeist f 9, turfboer f 78, hooiboer f 190, haverkoper, mattenkoper, wagenmaker, stadlantarenopster, boterboer, kuiper, klerenmaker, chirurgijn, tinnegieter, blikslager en keurslijfmaker.

De modderboer, die modder uit de Vecht en uit de sloten op het land van de pachters brengt, ontvangt voor 20 schouwen modder à 3 stuivers, 3 gulden en voor het transport 7 gulden en 4 stuivers.

mei In de Driehoek (samenkomst van Diependaalsedijk en Driehoekslaen) greppels gegraven, betaald ... 18 stuivers en 12 penn.

Opbrengsten van teen uit het land ten noorden van de Zogweteringlaen, die vroeger Abelenlaen heette, worden aangeduid met:

mei Van verkochte teen uit de zomercamp, 't grote gras en 't kleine gras, na aftrek van onkosten

f 16 17 st. en 8 p.

In mei ontvangt H. de landhuren van Brans, Selderijk, v. Heun en Eb. v. d. Manden

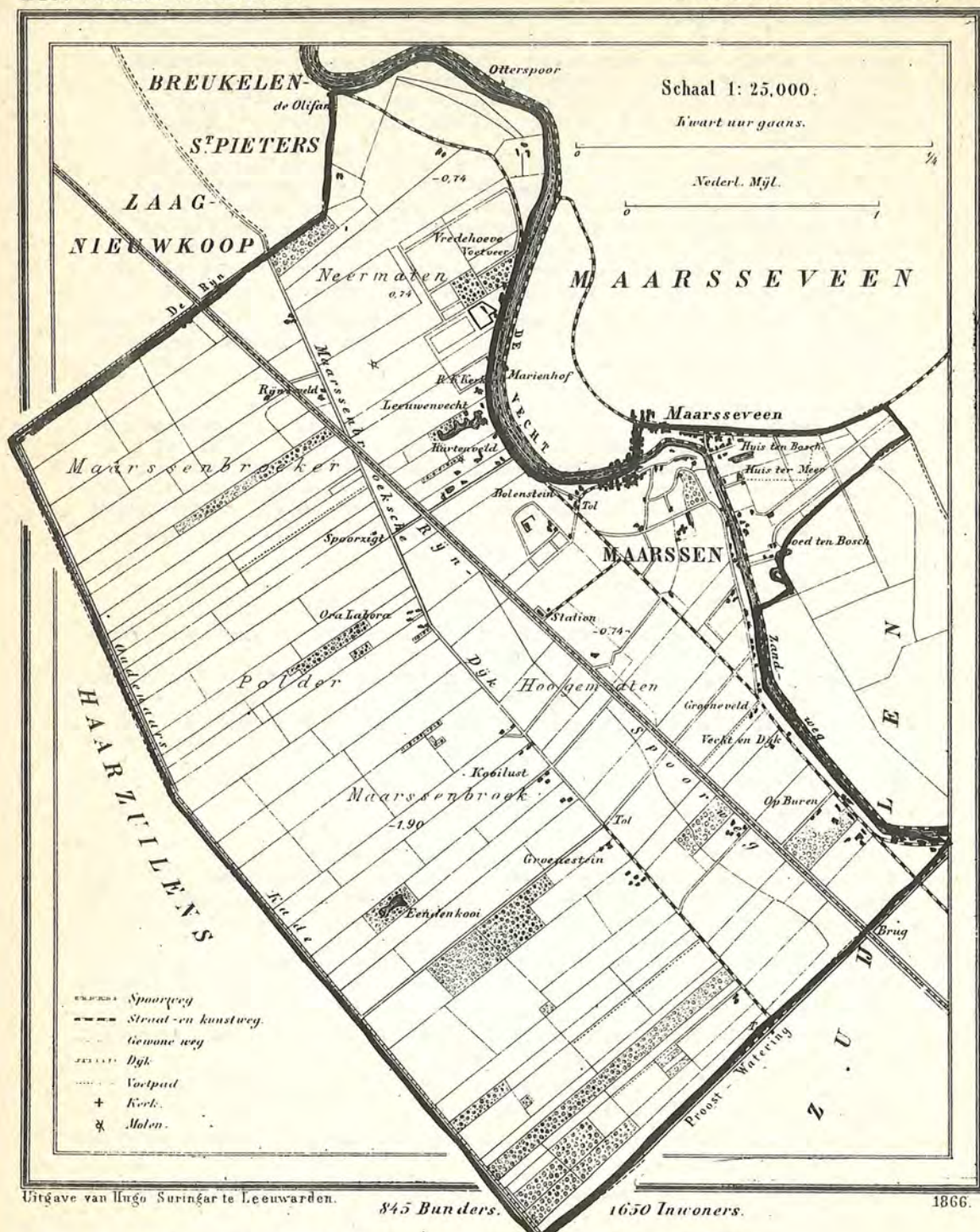
f 1170 18 st. 14 p.

van Peter v. Meeger $\frac{1}{2}$ jaar huur

f 97

van Jan v. d. Manden $\frac{1}{2}$ jaar huur

f 150.

In jg. 1, no. 3 drukten wij een kaartje af uit de gemeente-atlas van 1876 van J. Kuiper. Tien jaar eerder, in 1866, had Hugo Suringar de gemeente-atlas verzorgd, maar zijn kaartje van Maarssen werd terecht afgekeurd. De "vergissingen" waren talrijk: Mariënhof aan de Vecht, Huis ter Meer en Vechtoever aan de verkeerde zijde van de Vecht, enz., enz.

Een jaar later in 1867 verscheen dan ook een nieuwe kaart. We drukten de kaartjes niet alleen af om het spel van de vergelijking, maar ook ten gerieve van hen, die zich afvragen hoe Maarssenbroek er honderd jaar geleden uitzag. N. B. Het Merwedekanaal was nog niet gegraven.

De zilversmid Peyrolet (Amsterdam?) ontvangt f 1828.

Over de inkomsten, uitgezonderd de landhuren, zal na enige studie meer te schrijven zijn. Huijdecoper kreeg o. a. veel inkomsten van zijn postmeesterschap van het Hamburger comptoir. Zijn vader was op 8 juli 1739 aangesteld tot postmeester, een goed betaalde baan, die weinig arbeid vergde, maar wel een borgtocht van f 2400. Mr J. E. Huijdecoper volgt zijn vader op en geniet van dit ambt in 1765 + f 8500.

Een trieste notitie is die van de begrafenis-kosten, groot f 895 en 13 stuivers.

We hadden willen eindigen met de aantekening, dat op 26 september H. aan de schipper Dekker, een naamgenoot van schrijver dezes, f 32 betaalt voor het wegbrengen van 2 schepen vuilnis, maar dan valt ons oog op de post:

24 juni aan de oude Pieter zijn huur

f 125.

Oude Pieter nam blijkbaar een uitzonderingspositie in. De andere domestiken (huisknechten en dienstboden) ontvingen namelijk: Jacob f 42, Dirk f 55, Gerrit f 40, Anna f 50 en Josijn f 30. Zo is het ook in december 1765.

Zou Huijdecoper de oude dag van zijn trouwe knecht hebben willen veraangename? Als we het kasboek van drie jaar later nog eens openslaan, blijkt dat Jacob en Dirk zijn vertrokken en dat de huren van Gerrit en Josijn zijn verhoogd, maar . . . over Pieter wordt gezwezen! En mijmerend over het lot van Oude Pieter leggen we het dag-kasboek van Mr J. E. Huijdecoper terzijde.

Dick Dekker.

Gastarbeid in de omgeving van Maarssen in 1811

I Inleiding 1)

Gastarbeid is niet een verschijnsel van de laatste decennia. Al sedert de middeleeuwen had er een regelmatige trek plaats van groepen ambachtslieden door Europa. In Nederland zien we sedert de 17de eeuw een periodiek komen en gaan van voornamelijk Duitse gastarbeiders. Deze trekarbeid stond bekend onder de naam "Hollandsgang". Het merendeel van deze hollandsgangers was werkzaam in de veenderijen en/of verrichte grasarbeid (hooien en maaien). Daarnaast trof men hen ook aan in de steenbakkerijen, bierbrouwerijen, suikerbakkerijen, linnenblekerijen, katoendrukkerijen en in de ijzergieterijen. De walvisvaart was eveneens voor veel Duitsers een belangrijke bron van inkomsten. Aan welke oorzaken is deze gastarbeid toe te schrijven?

De sterke opbloei van handel en industrie in Nederland sedert het einde van de 16de eeuw, de concentratie van de industrie in Holland en de daarmee gepaard gaande grote vraag naar arbeidskrachten in deze centra, veroorzaakten een trek naar de stad waar in vergelijking met het platteland hogere lonen werden uitbetaald. Veel boerenknechts en -zonen trokken jaarlijks naar de havensteden en monsterden aan op de koopvaardischepen of voeren mee op de haringvangst. Anderen vonden werk in de koopmansetablisementen, in fabrieken of leerden een ambacht. Door de sterke uitbreiding van industrie, handel

en visserij raakte de arbeidsreserve langzamerhand uitgeput. Ook de 80-jarige oorlog eiste zijn tol van de beschikbare arbeidsreserve. Daarbij kwam nog het feit dat Nederland over het geheel niet dicht bevolkt was (in de 18de eeuw + 2 miljoen inwoners) en de bevolkingstoename geen gelijke tred hield met de snelle economische groei sedert het begin van de 17de eeuw. In de landbouwgebieden van met name het oosten van het land ontstond door deze trek naar de stad een tekort aan landarbeiders. Het landbouwbedrijf in de weidestroken van Holland, Utrecht, Friesland en Groningen bracht met zich mee dat het boerengezin tesamen met de inwonende knechten en meiden in de maai- en hooitijd een te kleine arbeidsreserve vormden voor de arbeidsintensieve oogst, die in een relatief kort bestek moest plaats hebben; in de regel binnen 5 à 7 weken.

Het tekort aan arbeidskrachten bleef niet alleen tot de hooiers en maaiers beperkt. De toenemende welvaart van Nederland bevorderde de land- en moerascultuur. De turfgraverij werd sedert het begin van de 17de eeuw systematisch aangepakt omdat de nijverheid dringend behoefte had aan turf, dat wegens de schaarste aan hout de vrijwel enige brandstof was. Het gebrek aan arbeidskrachten was vooral groot in die arbeidsplaatsen waar het werk zwaar en/of van tijdelijke aard was, zoals in de steenbakkerijen, hooi- en maaiarbeid en in de turfgraverijen. In economisch gunstige tijden oefende tijde-

lijke arbeid - indien zij niet gepaard ging met hoge lonen - geringe aantrekkingskracht uit op de inheemse arbeiders. Dergelijke zware en tijdelijke arbeid werd daarom meestal verricht door buitenlandse arbeiders uit nabije, economisch minder ontwikkelde gebieden.

Dit verschijnsel deed zich ook voor in economisch ongunstige tijden - zoals na de teruggang van + 1750 - : geringe lichaamskracht, drankmisbruik ten gevolge van de structurele werkloosheid zouden de Nederlandse arbeider minder geschikt maken voor zware arbeid. Daarbij kwam nog de uitgebreide armenbedeling, waardoor het animo om dergelijk werk te gaan verrichten niet gestimuleerd werd. Dit is althans het beeld zoals dat in de literatuur over dit onderwerp wordt geschetst.

Uit de na deze inleiding te publiceren gegevens uit 1811 blijkt, dat er met betrekking tot het werk in de veenderijen correcties op deze beeldvorming noodzakelijk zijn. Deze correcties betreffen niet zo zeer de zwaarte van de veenarbeid, maar veeleer de vakbekwaamheid die voor dit zware werk vereist was. De vakbekwaamheid van de Duitsers in bepaalde industriële en ambachtelijke beroepen wordt ook wel gesignaleerd, maar bij de turfarbeid worden alleen de fysieke kwaliteiten van deze gastarbeiders genoemd. Met andere woorden: veel inheemse arbeiders beschikten niet over voldoende vakbekwaamheid om het werk in de veenderijen te kunnen uitvoeren. Dat zij mogelijk anderszins krachteloos waren en/of geen zin in dergelijke arbeid hadden, speelde hooguit in tweede instantie een rol.

Tot dusver is alleen nog maar gesproken over de 'pull'-factoren die voor de Hollandsgang in de 17de en 18de eeuw bestonden. De vraag is welke 'push'-factoren er mogelijk waren voor de Duitse gastarbeiders aanwezig waren. In feite zou men de oorzaak voor de Hollandsgang moeten zoeken in de slechte economische toestand op het platteland van Osnabrück, Münster en Nedersaksen in de 17de eeuw, de gebieden waar de meeste gastarbeiders vandaan kwamen. De jarenlange oorlogsnood, de druk van de feodale lasten en de overgang van een "Natural"- naar een "Geldwirtschaft" waren als 'push'-factoren voor dit tijdelijk vertrek uit de streek verantwoordelijk. Op de economische situatie, zoals die op het platteland van noordwest Duitsland heerste, zullen we in het kader van deze inleiding niet uitgebreid ingaan. Belangstellenden wordt verwezen naar de in noot 1 genoemde literatuur, met name

naar het boek van Tack. In het kort kan er het volgende over gezegd worden.

De landelijke bevolking was eind 16de, begin 17de eeuw in drie groepen te verdelen: in de eerste plaats was er de groep van 'vrije grondbezitters', waartoe voornamelijk leden van de adel behoorden. In de tweede plaats kende men de 'horigen', de eigenlijke boerenstand, en als laatste groep de 'pachters'. Pachters op lange termijn werden tot de boerenstand gerekend. De pacht op korte termijn ontstond in de 17de eeuw met de opkomst van de daglonersklasse. De 'vrijen' - voornamelijk keuterboeren en een klein aantal erfboeren - stonden onder bescherming van een landheer waarvoor ze een heffing moesten betalen. De horigen - de grootste groep van de boerenbevolking - waren persoonlijk afhankelijk van hun landheer. De horige boeren betaalden de op de boerderij drukkende belasting (dit gold ook voor de vrije boeren), moesten vroendiensten verrichten en diverse soorten pacht in natura (graan, vee) betalen en moesten een jaar lang op het landgoed van hun heer gedwongen dienst doen.

In de loop van de 16de eeuw had zich in de betreffende gebieden een nieuwe krijgskunst aangediend. De waarde van het geld was sterk gedaald. Met name door de grote produktie van edel metaal in de nieuwe wereld; prijsstijgingen bleven dan ook niet uit. Op zeer nadrukkelijke wijze leerde men in die tijd het verschijnsel inflatie kennen. De overschakeling op huurlingenlegers droeg bij tot de overgang van 'Natural'- naar 'Geldwirtschaft'. De landvorsten kwamen in de schulden te zitten en trachtten door middel van belastingheffing hun inkomsten te vergroten. Adel en geestelijkheid maakten hier geen bezwaar tegen, temeer omdat zij zelf van het betalen van belasting waren vrijgesteld. Zodoende kwam de belastingdruk volledig op de schouders van de boerenbevolking te liggen. Naast belastingen op erfschat, veeschat, hoofdelijke omslagen, werd ook het 'dienstenpakket' uitgebreid, waardoor met name de horigen zwaar werden getroffen. Een deel van de "Naturaldienste" werd omgezet in dienstgelden, die ook successievelijk werden verhoogd. Naast de steeds sterker drukkende feodale lasten kwamen dan nog de plundertochten van invallende Spaanse en Nederlandse troepen en de gedwongen fouragering. De 30-jarige oorlog en de hernieuwde strijd tussen Spanje en Nederland na 1621 brachten talloze verwoestingen zodat vele plattelandsbewoners van de honger omkwamen of sneuvelden in de strijd met de binnenvallende

legers. Een regelmatige bedrijfsvoering werd onmogelijk, er was gebrek aan zaad, graan en geld. De oorlogsschattingen en de "praestanda" (de aan de landheer verschuldigde pachten, belastingen, dienstgelden etc.) werden zo hoog dat vele horige en vrije boeren in de schulden kwamen te zitten.

Op twee manieren kon de boer zich het geld verschaffen om de lasten te betalen. De erfboeren konden zich uit de ergste nood helpen door stukken markegrond te verpachten of te verkopen. Zo ontstond eind 16de, begin 17de eeuw de klasse der 'markkeuters'. De meesten van hen verbouwden op hun landje wat vlas, dat ze in de winter konden bewerken, en verkochten het garen en linnen. Door de ongunstige prijsontwikkeling en de ook voor hen geldende praestanda waren de keuters doorgaans niet in staat zich van de opbrengsten van hun stukjes grond in leven te houden. Velen gingen dan ook als dagloner op de hoeven werken. De vlasbouw en linnenmanufactuur werden door de jarenlange oorlog zeer geschaad zodat zij een andere bron van inkomsten moesten zoeken. Naast deze keuters ontstond eind 16de eeuw een klasse die zich in de komende decennia sterk zou gaan uitbreiden, nl. de klasse der 'huurlingen' of 'dagloners'. De boeren hadden gebrek aan knechten, aangezien velen door de vrijere en goed betaalde krijgsmacht werden aangetrokken. In hun geldnood gingen vele boeren en keuters ertoe over een gedeelte van hun eigen land te verpachten en zich door middel van verplichte diensten tevens van arbeidskrachten te voorzien. De huurling pachtte een stukje land, met daarop een huisje, schuur of hut, waarop hij wat tuinierde en hennep verbouwde. Verder mocht hij zijn paard of koe weiden op de markegrond. In ruil hiervoor betaalde hij de boer een geldpacht en verplichtte zich bepaalde huisdiensten te verrichten (voornamelijk in de oogsttijd). Evenals de markkeuters konden deze huurlingen niet leven van de opbrengsten van hun land en waren zodoende op nevenverdiensten aangewezen. Ook na de vrede van Münster ging deze opsplitsing van de boerengrond voort. De verarming en de verwoesting op het platteland van Osnabrück en Münster en in de dorpen van Nedersaksen verhinderden een heropbloei van wol-, linnennijverheid en landbouw. De lonen van de huurlingen op de hoeven en in de domeinen waren onder invloed van de heersende economische druk (oorlogsschuld aan Zweden) erg laag. De behoefte aan geld en het ontbreken van de mogelijkheid in het land zelf lonende arbeid te vinden dreef in het

begin van de 17de eeuw inwoners van Westfalen naar Nederland, waar men vele handen tekort kwam. Het merendeel van deze hollands-gangers bestond uit dagloners, daarnaast uit erfkeuters en markkeuters, horigen met klein grondbezit en tenslotte uit knechten en boerenzonen. De aanwezigheid van deze laatste categorie kan verklaard worden uit het heersende "Anerbenrecht". Bij overlijden van de ouders ging alle grond + hoeve naar de eerste erfgenaam (teneinde grondversnippering tegen te gaan). De overige erfgenamen kregen een geldsom (vaak minimaal) en moesten zich op de een of andere manier een bestaansmogelijkheid zien te scheppen.

De wens om te trouwen was bij een grote groep hollands-gangers een belangrijke drijfveer. Meestal moest men jaren wachten eer men zich een stukje land en wat vee kon verschaffen. Door de inkomsten van de Hollandsgang kon men eerder een eigen bedrijf beginnen of een boerenhof pachten. Zo trouwden in de 18de eeuw de hollands-gangers gemiddeld tien jaar vroeger dan de overige plattelandsbewoners. Een gunstige factor was dat de arbeidstijd in Nederland (april-juli) in de rustige tijd in het Westfaalse bedrijf viel. Op de boerenhoven konden de huurlingen gemist worden evenals een aantal boerenknechten. Het gebrek aan knechten dwong de landheer dit verlot toe te staan.

Wat betreft omvang en ruimtelijke uitbreiding bereikte de Hollandsgang in de 18de eeuw haar hoogtepunt. Aangezien de nevenverdiensten in Nederland voor een groot deel van de plattelandsbevolking de mogelijkheid schiep om vroeger te trouwen, steeg het bevolkingscijfer. Vooral de klassen der dagloners en markkeuters breidden zich uit, wat weer een toeneming van de Hollandsgang betekende. Tegenover het grotere aanbod van werkkrachten stond een groeiende vraag naar dagloners. Dit laatste vond zijn oorzaak in het feit dat in de tweede helft van de 18de eeuw vele horigen zich vrijkochten toen de vroondiensten geleidelijk aan in geldbetalingen werden omgezet. De landheren waren dientengevolge steeds meer op "unangesessene" dagloners aangewezen. Het aantrekken van losse arbeidskrachten werd echter een moeilijke zaak. De sterke opbloei van de linnennijverheid in noordwest Duitsland in de 18de eeuw stimuleerde de vlasbouw. Vele huurlingen en kleine boeren gaven de daglonersarbeid op en gingen leven van Hollandsgang en linnenfabricage (in de vorm van huisindustrie), soms beide combinerend door linnen en garen in Holland te verhandelen (de zogenaamde Hausierhandel). Het weven en spinnen dekte het winterbudget

terwijl met de verdiensten uit de Hollandsgang de praestanda werden betaald. De hoge grondprijzen en de sterke stijging van de graanprijzen tegen het einde van de 18de eeuw maakten voor velen de jaarlijkse reis naar Nederland, ondanks de ontwikkeling van de huisnijverheid, onmisbaar.

Reeds in de laatste decennia van de 18de eeuw nam het aantal hollandsgangers in Nedersaksen geleidelijk af. De achteruitgang van verscheidene Nederlandse bedrijfstakken sedert 1750 speelde hierbij een belangrijke rol. De staat van oorlog in het laatste decennium van de 18de eeuw in Nederland hield vele hollandsgangers thuis, al dan niet gedwongen door verboden van de regering in Hannover.

De walvisvaart die lange tijd een aantal Duitse matrozen had gekend verdween geheel, de turf en zo ook de turfgraverij wer omstreeks de tweede helft van de 19de eeuw voor een belangrijk deel door de import van Engelse kolen verdrongen. Door de opkomst van een daglonersklasse en de toenemende betekenis van een binnenlandse arbeiders-migratie, werden de hollandsgangers uit hun monopoliepositie verdreven. De lonen van de hollandsgangers werden aanzienlijk lager. De afnemng van de Hollandsgang vond haar oorzaak echter voornamelijk in bepaalde ontwikkelingen in Duitsland. Ten eerste had een omvangrijke emigratie na 1830 plaats. Voor vele plattelandsbewoners was de periode na de verdeling van de gemene gronden (vergelijk de Pruisische landhervorming) zeer moeilijk (hun weidegrond verdween). Tevens had de huisnijverheid sterk aan betekenis ingeboet na de slag die het Continentaal Stelsel de linnenindustrie had toegebracht. Ten tweede trad er een algehele verbetering in de toestand van de Duitse landbouw in. De markegronden werden verdeeld, de woeste gronden stelselmatig ontgonnen en de afzetmogelijkheden werden verruimd. Ten slotte speelde de ontwikkeling van de handel en industrie met name in Rijnland Westfalen een rol. Er ontstond een trek van Westfaalse dagloners naar de bloeiende Hanzesteden Bremen en Hamburg. Door de verruimde werkgelegenheid konden vele arbeiders in hun eigen omgeving werk vinden buiten de landbouw. Het daglonersoverschot op het platteland verminderde, zodat de situatie voor de overige dagloners beter werd. Velen kochten een groter stuk land en konden zich met de opbrengsten hiervan, naast wat aanvullend werk op de boerenhoven of weef- en spinarbeid in hun levensonderhoud voorzien.

Al deze factoren tesamen deden de Hollandsgang

gestadig afnemen. Reeds in de dertiger jaren van de 19de eeuw was zij in bepaalde gebieden volledig opgehouden. Het langst bleef de Hollandsgang bestaan in de dicht bevolkte agrarische gebieden met een groot aantal dagloners voor wie geen goedbetaalde fabrieksarbeid als alternatief bestond, zoals in Oostfriesland en Emsland.

Gegevens omtrent het aantal Hollandsgangers in de 17de eeuw ontbreken. Omstreeks 1750 zal het totaal aantal voor noord-Westfalen en Nedersaksen ongeveer 27.000 bedragen hebben. In sommige staatjes was zelfs de helft van de mannelijke bevolking bij de Hollandsgang betrokken. In de 19de eeuw liep het aantal langzaam terug, in de Franse tijd (voornamelijk van 1811-1815) deed zich een tijdelijke daling voor ten gevolge van de vele recruteringen. In 1811 wordt het totaal aantal hollandsgangers geschat op 20.000, in 1860 op 4 à 5.000 en omstreeks 1900 op 400 à 500 personen 2).

Over de werkzaamheden in de agrarische sector kan nog het volgende worden opgemerkt. Vóór 1700 kwamen de Duitse hooiers en maaiers op goed geluk naar de grasrijke Nederlandse districten. Toen de Hollandsgang zich inburgerde ontstond er meestal een vaste verhouding tussen de boeren en de hollandsgangers. De meesten hadden een eigen baas die tegen oogsttijd een bericht stuurde aan een van zijn vorige werknemers die dan voor het gewenste aantal arbeiders zorgde. Mettertijd ontstonden in Friesland de zogenaamde 'poepenmarkten', waar de Duitse arbeiders zich op vaste dagen aan de boeren aanboden.

De hooi- en maaiarbeid was zwaar en vaak uitputtend aangezien de Duitsers hun aangenomen werk in zo kort mogelijke tijd trachtten uit te voeren. De arbeid werd per "diemat" (dagmaat = $1\frac{1}{2}$ pondemaat) berekend, dat wil zeggen de hoeveelheid arbeid die een man per dag verzette.

'Per dag' betekende dan van 3-4 uur 's morgens tot 8-9 uur 's avonds met korte eetpauzes. De hollandsgangers sliepen in tenten of schuren. Voedsel werd in beperkte mate verschaft, alleen 's zondags kreeg men volledige kost. Men voedde zich verder met het meegebrachte proviand aan brood en spek. Van het loon dat aan het eind van de arbeidsperiode werd uitbetaald, bleef na aftrek van reis, voeding en materiaal (zeisen e. d.) gemiddeld $\frac{2}{3}$ deel over. Vóór 1750 lagen de lonen hoger dan daarna door het grote aanbod van Duitse arbeidskrachten. In 1767 verdiende een maaier in Friesland + 18 stuivers per dag, in 1811 15 à 20 stuivers

per dag en omstreeks 1900 f 2,50 per dag. De Duitse turfbaggers en -gravers (resp. in laag- en hoogveen) waren er doorgaans veel slechter aan toe dan de hooiers en maaiers. De arbeid die in ploegen van 2 tot 8 personen geschiedde, was zwaar, de werktijden zeer lang. De turfgravers sliepen in tochtige plaggen- of turfhutten, voeding werd niet verschaft. Doordat de veenbazuken aan het einde van de werkperiode (die 14 tot 18 weken duurde) uitbetaalden, kochten de arbeiders hun aanvullend voedsel op credit bij winkeliers in de omgeving of bij de veenbazuken zelf. Gedwongen winkelen en oplichterij kwamen dan ook regelmatig voor. Ook gebeurde het dat de veenbaas het loon niet van te voren vaststelde waardoor vele arbeiders financieel benadeeld werden. Protesten hielpen doorgaans weinig. Slechts wanneer in het begin van de arbeidsperiode het loon werd vastgesteld, konden de turfgravers hun ontevredenheid kenbaar maken door het werk volledig stil te leggen. Zo leidde de werkstaking van 1864 in Dedemsvaart tot een loonsverhoging van 16 stuivers per dag. In de eerste helft van de 18de eeuw verdiende een turfarbeider gemiddeld f 0,88 per dag (het loon werd per span (steker en handlanger) en per roede berekend = 3 à 4 roeden à 10 stuivers)). Na de zestiger jaren van de 18de eeuw daalden de lonen ten gevolge van het grotere aanbod van arbeiders en de vermindering in de turfproductie. Door de schaarste aan arbeidskrachten in de Franse tijd stegen de lonen weer (+ f 1,50 per dag) tot in het tweede decennium van de 19de eeuw. Tot + 1850 bleven de lonen nagenoeg constant (het gemiddelde dagloon was + f 1,20) en stegen nadien weer in beperkte mate. De turfgraverij had echter na 1850 sterk aan betekenis ingeboet. De waardering die de hollandsgangers in Nederland genoten gold uitsluitend hun arbeidsprestaties. Men erkende het belang van de hollandsgangers voor de Nederlandse economie, men roemde hun vlijt, hun uithoudingsvermogen en betrouwbaarheid. De sociale waardering van de hollandsgangers was echter ongunstig. In de 17de en 18de eeuw stonden met name de R. K. Münsterlanders en Westfalers bekend om hun bijgelovigheid en vermeende domheid. Kenmerkend voor hun lage sociale status was het grote aantal bij-

namen die de ronde deden: hannekemaaiers, spekvreter, mof, poepe (aanvankelijke betekenis: bovenlander). Al sinds het begin van de 17de eeuw kwam de hollandsganger in literaire werken voor, vaak fungerend als komisch figuur (P. Langendijk, de Zwetscher, 1721). De algemene geringerschatting van de Hollandsgangers blijkt ook daaruit dat men hen zoveel mogelijk geld afhandig trachtte te maken in herbergen, winkels etc.

In een tijd van economische depressie waarin de landbouw en industrie zich niet evenredig met de bevolkingsgroei ontwikkelden, hielp de Hollandsgang het tekort aan bedrijfs- en bestaansmogelijkheden in noordwest Duitsland overwinnen, een functie die in de 19de eeuw gedeeltelijk werd overgenomen door de emigratie. Zij vergemakkelijkte de overgang van Natural- naar een Geldwirtschaft en leverde de betrokken Duitse staten vele deviezen op: "Das sogenannte Hollandsgehen ist für einen ansehnlichen Teil des Kurfürstentums (...) ein so reicher Gelderwerb, dass dieser unter die vorzüglichsten Mittel gezählt werden muss, wodurch Geld ins Land herein kommt". De groeiende welvaart van Duitsland en de groeiende invloed van de Pruisische eenheidsstaat (de dienstplicht bv.) maakten omstreeks 1900 een einde aan de Hollandsgang. De bloeiende nijverheid en de intensivering van de landbouw gaf de arbeidersmigratie zelfs een andere richting. Eind 19de eeuw ontstond een trek van Nederlandse boerenknechten en keuterboertjes naar de Duitse veenderijen en veeteeltgebieden, mijnen en fabrieken.

II De gastarbeid in de omgeving van Maarssen in 1811

Op verzoek van baron d'Alphonse, die ten tijde van de inlijving bij het Franse keizerrijk o. a. de functie van minister van binnenlandse zaken had, werd ten behoeve van zijn "Aperçu su la Hollande" 3) per gemeente inlichtingen gevraagd over de betekenis van de jaarlijkse aanwezigheid van vreemde arbeidskrachten.

In het archief van de onderprefectuur Utrecht binnen het departement van de Zuiderzee 4) bevinden zich de opgaven van de gemeenten die van deze onderprefectuur deel uitmaakten.

Uit de brief van de "maire van-Maarsseveen Oud en Nieuw" is op te maken dat de hier volgende opgave alleen betrekking heeft op Oud-Maarsseveen, aangezien over Nieuw-Maarsseveen expliciet wordt opgemerkt dat er geen vreemde werklieden voorkomen:

"op hoeveel berekend gij zoo na
mogelijk het getal vreemde werk-
lieden welke jaarlijks in uwe
gemeente komen werken

uit welke cantons komen
zijlieden

welke is gewoonlijk de tijd
van hun komst

welke is die van hun vertrek

aan welke soort van arbeid
geven zij zig over

op hoeveel berekend gij ten naasten
bij de somme welke zij als daggeld
verdiend hebbende naar hunne wo-
ningen medeneemen

op 35 wat meerder of minder

uit Fürstnau, Uffelen, Ankom,
Freren en Ippenbüren 5)

in de maand Maart

in Augustus of September

veengrond, gezegd turftrekken
kleinmaken, trappen en turfmaken

op f 90:- wat meerder of minder

Uw Ed. Dw. en geh. dienaar
de maire voornoemd
W. Huijdecoper. "

In 1811 bedroeg het aantal inwoners van Oud-Maarsseveen 373, waaruit we kunnen afleiden dat het percentage gastarbeiders op de bevolking 9,4 bedroeg. Het aantal gastarbeiders is daarnaast van ongeveer dezelfde grootte als het aantal Oud-Maarsseveense daggelders 6).

De opgave van burgemeester Van der Vliet van Maarssen, Maarssenbroek, Oostwaard en Tienhoven luidt als volgt:

"Maarssen, den 30 November 1811

de maire van Maarssen, Maarssen-
broek, Oostwaard en Tienhoven
aan
de Heer onderprefekt van het
arrondissement Utrecht

Hoog Edel geboren Heer!

In voldoening aan EHEgebn: aanschrijving van den 23 dezer maand, heb ik de Eer UHEgebn: te berichten

1e dat men het getal der vreemde werklieden, welke jaarlijks in de gemeente van Tienhoven komen werken, berekend op vijf en dertig

2e dat dezelve komen uit Osnabrug en het Munsterschen

3e dat de gewone tijd van hunne komst is in April, van ieder Jaar

4e dat de tijd van hun vertrek is gedeeltelijk in Julij en gedeeltelijk in October van ieder Jaar

5e dat zij zig overgeven aan het Turftrekken en Turfmaken

6e de somma die men ten naaste bij berekend dat zij medenemen, bedragen f 50:- f 60:- en f 70:- per man, immers naar mate van hun vertering gedurende den tijd zij binnen deze gemeente werken. Ook komen nog wel onder deze Gemeente als ook onder die van Maarssen, Maarssenbroek en Oostwaard eenige Gras-maaijers uit Gelderland, de Meijerije van den Bosch en andere plaatsen: dar dewijl het verblijf van die werklieden van korten duur is, is het niet mogelijk de somma die zij daarmede verdienen en medenemen op te geven.

Intusschen heb ik d'Eer met alle hoogachting en respect te zijn

P. S. bij deze gelegenheid informeere ik UHEgeb. dat ik de papieren van Eijgendom der Brug van den Heer van Maarssen gevraagd heb, doch dezelve noch niet bekomen".

Vergelijken wij het aantal gastarbeiders van Oud-Maarsseveen met dat van Tienhoven, dan valt op dat het in beide gemeenten niet alleen om dezelfde hoeveelheid gastarbeiders gaat, maar dat in beide gemeenten ook de verhouding ten opzichte van de autochtone arbeiders identiek is. In Tienhoven, waar de bevolking in 1811 uit 329 zielen bestond, is het percentage gastarbeiders in vergelijking met Oud-Maarsseveen dan ook iets groter: 10, 6. Verder blijkt uit deze opgave dat in de gemeenten Maarssen, Maarssenbroek en Oostwaard ook enige gastarbeiders (grasmaaiers) voorkomen.

Voor Breukelen St. Pieter wordt melding gemaakt van 5 gastarbeiders, afkomstig uit de omgeving van Osnabrück, die werkzaam zijn "in de tuinen met spitte, harken en schoffelen en ander werk". Over hun verdiensten wordt opgemerkt: "f 4:10 per week waarvan hun kost en slapen afgaat tot f 3:- per week zodat zij dan f 1:10 zoude overhouden, maar dewijl zij 's weeks aan klompe en schoene en lappe van hun kleere 10 sts. benodigt hebben blijft er maar een gulden over, zodat men berekend dat zij maar twintig gulden meenemen na huijs". Behalve deze tuinlieden blijkt ook nog een aantal grasmaaiers de gemeente te bezoeken: "Alhier komt nog 's jaarlijks een ploeg met grasmaaiers die in Junij komen en in September vertrekken, die winne veel geld. Zij doen hun eijge kost en zijn niet na te rekenen. Want slapen in de Hooiberg en logeere in een schuur bij een boer sonder betaling van geld". Aangezien het aantal grasmaaiers niet nader benoemd wordt, kan ook niet het percentage gastarbeiders op de bevolking van Breukelen St. Pieter (het aantal inwoners bedraagt in 1811: 126) worden berekend.

In Breukeleveen blijken in 1811 100 gastarbeiders uit "Munsterland, Westphaalze, graafschap Lingen, Tekkeleburgse, Hannoveren, Osnabrugse" afkomstig, voornamelijk in de "veenderije" tewerk gesteld te zijn. Daarnaast wordt gesproken over "enige grasmajers". Over de verdiensten van de veenarbeiders en grasmaaiers wordt opgemerkt: "den trekker 120 Guldens en 12 à 13 weken, den lossen 100 Guld. en 12 à 13 weken, de Turfmaaker 120 Guldens en 20 à 21 weken.

De Grasmajers zijn er maar 5 à 6 weken en verdiene daags eene Gulden, is ruim 30 Guldens. Maar moeten van het verdient arbeidsloon haar onkosten van het heen en weer reizen en verteeringen er van betalen zodat er een derde van afgaat dus kan men den trekker stellen op 80 Guldens, den lossen op 66 Guldens, de Turfmaaker op 80 Guldens". Gezien het feit dat de turfmaakers een langere periode dan de andere veenarbeiders werkzaam blijken te zijn, zal het bedrag dat deze categorie mee naar huis nam, vermoedelijk wel minder zijn dan hier is opgegeven. Op een bevolking van 399 zielen is het percentage gastarbeiders in vergelijking met Oud-Maarsseveen en Tienhoven aanzienlijk hoger: 25, 1.

In Vleuten en De Meern (in 1811 één gemeente) zijn 10 gastarbeiders uit "Munsterland" in de hooibouw werkzaam. Per man wordt per dag een gulden verdiend. Na 7 à 8 weken arbeid nemen ze "zestien of agtien gulden" mee naar huis. Op een bevolking van 818 zielen is het percentage gastarbeiders verhoudingsgewijs gering: 1, 2.

In Zuilen komen evenals in Vleuten en De Meern alleen maar grasmaaiers voor. Het betreft hier 6 uit "gelder- of Munsterland" afkomstige maaiers, die na een verblijf in de maanden juni en juli "tezamen f 90:-" mee naar huis nemen. Op een bevolking van 525 zielen betekenen de 6 grasmaaiers een percentage van 1, 1; een cijfer dat in de orde van grootte van Vleuten en De Meern ligt.

Zeer grote aantallen gastarbeiders binnen het arrondissement Utrecht komen voor in de gemeenten Nieuweveen, Zevenhoven en Noorden. Alhier zijn 100 gastarbeiders werkzaam in de agrarische sector, 60 in de veenderijen en 500 à 600 in de droogmakerijen. De bevolking van deze drie plaatsen bedraagt in 1811 1423 zielen, zodat het totaal percentage gastarbeiders + 50 bedraagt. Overigens is het niet zo dat alle gastarbeiders uit Duitsland komen, want naast Westfalen en Hannover worden over Overijssel, Gelderland en Utrecht als gebieden van herkomst genoemd. Hun verblijf strekt zich uit over de maanden mei tot oktober (afhanke-

lijk van de aard van de werkzaamheden) en na afloop nemen 100 à 150 personen 30 tot 40 gulden per persoon mee naar huis en sommigen 50 à 60 gulden.

Ten aanzien van de overige gastarbeiders wordt opgemerkt, dat zij ternauwernood geld voor de terugreis overhouden, omdat er door hen nauwelijks iets gespaard wordt.

Een grote concentratie van Duitse gastarbeiders, afkomstig uit Hannover en de omgeving van Osnabrück, is in de gemeente Mijdrecht te constateren. Aldaar zijn 405 Duitsers werkzaam in de veenderijen. Op een bevolking van 1938 zielen betekent dit een percentage van 20,9. Uit de opgave van deze gemeente alsmede uit die van het aangrenzende Wilnis blijkt, dat dit werk door inheemse arbeidskrachten niet verricht werd vanwege het gemis aan vakbekwaamheid: het "trekken en baggeren, mitsgaders stikken en treden van turf (...) is ten uiterste zwaar en moeilijk, maar nog meer is het zelve van dien kunstigen aart, dat zonder daarin, sedert jaren herwaarts geoëffend en bekwaam gemaakt te zijn, hetzelfde niet kan worden verricht, maar de Turf met onzuivere specie vermengt, en volstrekt bedorven wordt; terwijl de veenspecie ten deele wordt verwaarloost, en door onbekwame werklieden in de fabriekagie der Turf, den veenman ten uiterste benadeelt wordt. Het resultaat dezer opgave of aanmerking is, dat de vreemde werklieden voornoemd, alhier niet kunnen worden ontbeert, of dezelve door daglooners, in 't veenderij werk niet geoëffend, kunnen worden geremplaceert". Aangezien deze veenarbeid al meer dan een eeuw door Duitsers verricht werd, mede omdat de inheemse arbeidskrachten zich de luxe konden permitteren dergelijk werk niet te ambiëren, was ten tijde van de economische achteruitgang waarmee de Republiek sedert 1750 te kampen had, van een 'weg terug' niet zo meer sprake. De Duitsers hadden geen belang bij het 'scholen' van inheemse arbeidskrachten, integendeel zelfs, en de veenbazen in feite evenmin. Van een tekort aan vakbekwame hollands-gangers was immers geen sprake. Met andere woorden ook al zouden inheemse werkloze arbeidskrachten in de veenderijen weer aan de slag willen gaan, dan ontbrak daarvoor in feite de mogelijkheid. Deze conclusie wijkt nogal af van die van o. a. Jan de Vries, die in navolging van J. Mokyr meent dat de structurele werkloosheid die in de loop van de 18e eeuw ontstond, in belangrijke mate het gevolg was van een vrijwillige keus. Dat wil zeggen, hij is de mening toegedaan dat vanwege de in zijn

ogen ruime bedeling bepaalde werkzaamheden - waaronder bv. het werk in de venen gerekend zou kunnen worden - ook in economisch ongunstiger tijden door de inheemse arbeiders geweigerd zouden zijn. Een sluitende bewijsvoering wordt door De Vries echter niet geleverd 7). Het voorbeeld van Mijdrecht leert, dat nader onderzoek naar de ontwikkeling van de reële lonen, de structuur van de arbeidsmarkt, werkloosheid, bedelingsomvang en -beleid noodzakelijk is, voordat steekhoudende conclusies voor de 18de en eerste helft van de 19de getrokken kunnen worden. Over het bedrag dat de Duitse gastarbeiders uit Mijdrecht meenamen wordt opgemerkt: "De som welke voorzeide werklieden door elkander gerekend, alhier jaarlijks verdienen, bedraagt per man een hondert guldens, of iets meerder; waarvan zij, staande hun verblijf alhier ruim de helft verteeren; elke man zal dus bij zijn vertrek, naar zijn woning medeneemen nagenoeg vijftig guldens. De Inwoonderen dezer gemeente zijn dus door het verblijf voor eenigen tijd, dier werklieden binnen deze plaats wezentlijk bevoordeelt, terwijl de veenlieden door hunnen dienst het veenderijwerk verricht te krijgen, hoedanig door anderen niet geschieden kan".

Hieruit blijkt hoe niet alleen de veenbazen, maar ook de plaatselijke middenstand van het verblijf van deze gastarbeiders profiteerde.

In Wilnis en Oudhuizen (één gemeente in 1811) met een bevolking in 1811 van + 1150 zielen, zijn 200 Duitse gastarbeiders werkzaam, die uit dezelfde gebieden afkomstig zijn als hun collega's uit Mijdrecht. Het percentage gastarbeiders bedraagt derhalve 17,4. Ook zij houden zich bezig met veenarbeid en over hun vakbekwaamheid waardoor inheemse arbeidskrachten niet in aanmerking komen, uit men zich in dezelfde bewoordingen: "dat gewoone daglooners (...) dit werk volstrekt niet kunnen volbrengen". Het bedrag dat mee naar huis genomen wordt bedraagt: "ongeveer veertig guldens per man; als wordende het overige hunner verdiensten, alhier verteerd of ten hunnen behoeven verstrekt".

Uit de verzamelstaat van het arrondissement Utrecht kan worden opgemaakt, dat het aantal Duitse gastarbeiders in 1811 bestond uit 1500 à 1600 personen. Op een bevolking van + 76.000 inwoners betekende dit een percentage gastarbeiders van 2. Vergelijken we dit percentage met landelijke gegevens van meer recente datum, dan zien we dat in 1968 het percentage vreemde arbeidskrachten 0,8 en het totaal percentage vreemdelingen 1,6

bedroeg 8). In 1972, 1974 en 1975 bedroegen de percentages vreemdelingen achtereenvolgens 2,1, 2,3 en 2,5 9). Hieruit zou kunnen worden afgeleid, dat in onze tijd het verschijnsel gastarbeid kwantitatief gezien, beslist niet veel groter is dan $1\frac{1}{2}$ à 2 eeuwen geleden, temeer als we bedenken dat in het cijfer van 1811 overige vreemdelingen niet

begrepen zijn.

De verschillen voor wat betreft de structuur van de gastarbeid (in 1811 voornamelijk seizoenarbeid), de landen van herkomst, de aard van de werkzaamheden en de bijbehorende bekwaamheden tussen toen en nu zijn veel opvallender.

J. M. M. de Meere.

Noten

- 1) Voor de inleiding is van de volgende literatuur gebruik gemaakt:
 - a. Gerda, F. van Asselt. De Hollandgänger: gastarbeid in de 19de eeuw, in: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (1976) pp. 4-41.
 - b. Idem, 'De Hollandgänger', in: Spieghele Historiae, 12, 1977.
 - c. H. Bink, Arbeidersbeweging in Europa en in het bijzonder in Nederland, in: Tijdschrift voor economische geographie (9de jrg, 1918).
 - d. P. J. Bouman, Maatschappelijke toestanden, in Sneller, Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940, Groningen 1951.
 - e. I. J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw 1813-1870, Utrecht 1967.
 - f. Idem, Paardekracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940, 's-Gravenhage 1961.
 - g. S. Gargas, Het probleem der immigratie in Nederland, in: Tijdschrift van de Nederlandse werkloosheidsraad, 1925.
 - h. J. J. Haurath, De migratie aan onze Oostgrens, vooral in het Noorden, in: Tijdschrift voor economische geographie, 1923.
 - i. E. W. Hofstee, Het Oldambt, deel I: Vormende krachten, Groningen 1937.
 - j. H. J. Keuning, De Groninger Veenkoloniën, Amsterdam 1933.
 - k. H. J. Prakke, Deining in Drenthe, Assen 1955.
 - l. P. van Schaik, De economische betekenis van de turfwinning in Nederland, I, in: Economische-Historisch Jaarboek, deel 32, 's-Gravenhage 1969, pp. 141-205.
 - m. J. Tack, Die Hollandgänger in Hannover und Oldenburg. Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiterwanderung, Leipzig 1902.
 - n. H. G. W. van der Wielen, Structuur der boerenbevolking, in: Sneller, Geschiedenis van de Nederlandse landbouw.
 - o. Idem, Sociale toestanden ten plattenlande, in Sneller a. w.
- 2) Voor de veertig jaren van de 19de eeuw lopen de schattingen uiteen. Van Asselt, De Hollandgänger, p. 233 schat voor deze jaren het aantal op maximaal 100.000. Van der Wielen (p. 434) schat in 1820 het aantal op 40.000 en komt voor de veertig jaren op een aantal van maximaal 70.000 (p. 444).
- 3) Enige hoofdstukken hieruit werden door het C. B. S. in 1900 gepubliceerd, in: Bijdragen tot de statistiek van Nederland, nieuwe volgrees no. 1, 's-Gravenhage 1900.
- 4) Rijksarchief provincie Utrecht, archief Staten van Utrecht, inv. nr. 1427, portef. 72. In 1949 publiceerde De Voors enige summierde gegevens uit deze enquête, zie A. C. de Voors, Buitenlandse seizoenarbeiders in de provincie Utrecht in het begin van de 19de eeuw in: Geografisch Tijdschrift, 2de jrg. (1949), pp. 158-159.
- 5) De gemeenten Fürstnau (=Fürstenau), Uffelen (=Uffeln), Ankom (=Ankum), Freren en Ippenbüren (=Ibbenbüren) liggen binnen een straal van 37 km. van Osnabrück.
- 6) J. M. M. de Meere, Bevolking en welstand in Maarssen en omgeving in 1808, in: Orgaan van de Historische Kring Maarssen, 7de jrg (1980).
- 7) J. de Vries, An Inquiry into the behaviour of wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands 1580-1800, in: Acta Historiae Neerlandicae X (1978), pp. 79 e. v. Op deze visie wordt ook uitvoerig kritiek geleverd door L. Noordegraaf, Daglonen in Alkmaar 1500-1850, hoofdstuk II. 2.1 e. v., De auteur was zo vriendelijk mij dit nog niet gepubliceerd manuscript ter inzage te geven.
- 8) Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen. Uitgave C. B. S., 's-Gravenhage 1970, pp. 13, 14 en Statistisch zakboek 1969, uitgave C. B. S., 's-Gravenhage 1969, p. 65.
- 9) Statistisch zakboek 1978, uitgave C. B. S., 's-Gravenhage 1979, pp. 21, 30.

**SPECIAALZAAK IN
LUXE GESCHENKEN
A.v.d.Bosch Olijve**

Diependaalsedijk 1-b, Maarssen, tel. 61632

g.ter wee

parkweg 15 maarssen
telefoon 61301

..... **MEER**
AUTO
VOOR
UW
GELD :

De Ford familie.

GRANADA

TAUNUS

CAPRI

ESCORT

FIESTA

UW FORD DEALER IN DE VECHTSTREEK

Autobedrijf Roeleveld BV

Gebruikte
Wagens

MAARSSSEN - STRAATWEG 2 - 4
TEL. 03465 - 62541

BREUKELEN - STRAATWEG 109
TEL. 03462 - 3944

BRINKHOF

AANNEMINGSBEDRIJF

MACHINEKADE 6, MAARSSSEN

TELEFOON

61456